

Н. С. Орлова, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Університету Григорія Сковороди в Переяславі

І. О. Драган, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри права та правоохоронної діяльності, публічного управління та адміністрування Державного університету «Житомирська політехніка»

С. М. Верительник, доктор філософії з публічного управління та адміністрування, доцент кафедри публічного управління та адміністрування Маріупольського державного університету

МЕХАНІЗМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСАМИ МІГРАЦІЇ: РИЗИКИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

У статті досліджено механізми державного управління процесами міграції в Україні в умовах війни та їх вплив на стан громадянського суспільства в Україні. Метою статті є аналіз наслідків міграції населення України в умовах війни та розробка рекомендацій щодо врахування подальших ризиків у відновленні та розвитку громад регіонів та держави в цілому. Проаналізовано наслідки процесів міграції в Україні в умовах війни у різних секторах економіки та суспільного життя. Обґрунтовано механізми державного управління процесами міграції в Україні та стратегічні цілі Міжнародної організації з міграції в контексті розвитку громадянського суспільства. Визначено ризики соціально-економічного розвитку громад регіонів, в які прибувають внутрішньо переміщені особи, та в які здійснюється релокація підприємств в Україні. Визначено проблеми дії механізмів державного регулювання та соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб як на рівні держави, так і на рівні окремих громад. У статті особливу увагу приділено регіональному аналізу підприємств-релокантів за секторальною ознакою їх розподілу. Також, розглянуто ініціативи уряду щодо реалізації організаційно-інформаційних заходів підтримки громадянського суспільства та забезпечення функціонування релокованого бізнесу в Україні на державному рівні. У висновках надано рекомендації щодо врахування ризиків міграції для зміцнення людського капіталу, розвитку громадянського суспільства України та підвищення продуктивності праці населення, а саме: підтримка співпраці між органами влади та молодіжним сектором; налагодження моніторингу внутрішньо переміщених осіб в цілому в державі та за окремими територіальними громадами; створення умов для повернення українців в Україну; підвищення конкурентоспроможності бізнесу; формування ефективної державної молодіжної й освітньої політики задля повернення молоді в країну. Зазначено, що успішна релокація підприємств потребує активної підтримки з боку держави, це є дієвим механізмом адаптації бізнесу до нових умов та продовження своєї діяльності, сприяючи загальному економічному відновленню та розвитку громадянського суспільства України. Аналіз наслідків процесів міграції населення за 2022-2024 рр. для громадянського суспільства показав наявні проблеми на державному та регіональному рівнях, які потребують вирішення у подальшому через нові механізми державного управління.

Ключові слова: міграція, державне управління, громадянське суспільство, внутрішньо переміщені особи, релокація бізнесу, економічний розвиток, розвиток громад, регіональний розвиток.

N. S. Orlova, I. O. Dragan, S. M. Vertyelnyk. Mechanisms of state management of migration processes: risks and consequences for the civil society of Ukraine

The article examines the mechanisms of state management of migration processes in Ukraine during the war and their impact on the state of civil society in Ukraine. The purpose of the article is to analyze the consequences of the migration of the population of Ukraine in the conditions of war and to develop recommendations for taking into account further risks in the restoration and development of communities in the regions and the country as a whole. The consequences of migration processes in Ukraine in the conditions of war in various sectors of the economy and social life are analyzed. The mechanisms of state management of migration processes in Ukraine and the strategic goals of the International Organization for Migration in the context of the development of civil society are substantiated. The risks of socio-economic development of the communities of the regions to which internally displaced persons arrive and to which enterprises are relocated in Ukraine are determined. The problems of the functioning of mechanisms of state regulation and social security of internally displaced persons both at the state level and at the level of individual communities have been identified. In the article, special attention is paid to the regional analysis of relocating enterprises according to the sectoral

© Н. С. Орлова, І. О. Драган, С. М. Верительник, 2024

characteristics of their distribution. Also, the government's initiatives regarding the implementation of organizational and information measures to support civil society and ensure the functioning of relocated businesses in Ukraine at the state level were considered. The conclusions provide recommendations on taking into account the risks of migration to strengthen human capital, develop civil society in Ukraine and increase the labor productivity of the population, namely: support for cooperation between authorities and the youth sector; establishment of monitoring of internally displaced persons as a whole in the state and by individual territorial communities; creation of conditions for the return of Ukrainians to Ukraine; increasing business competitiveness; formation of an effective state youth and educational policy for the return of young people to the country. It is noted that the successful relocation of enterprises requires active support from the state, this is an effective mechanism for adapting business to new conditions and continuing its activities, contributing to the general economic recovery and development of civil society in Ukraine. The analysis of the consequences of population migration processes for 2022-2024 for civil society showed the existing problems at the state and regional levels, which need to be solved in the future through new state management mechanisms.

Key words: migration, public administration, civil society, internally displaced persons, business relocation, economic development, community development, regional development.

Постановка проблеми. Вимушена міграція населення внаслідок війни негативно впливає на економіку України й зумовлює відповідні фінансово-економічні, соціальні ризики для громадянського суспільства як на рівні держави, так і її окремих регіонів. Державне управління процесами міграції потребує певних трансформацій в різних секторах економіки та сферах суспільного життя. Регіональний дисбаланс у соціально-економічному розрізі стану громадянського суспільства потребує особливої уваги місцевих органів самоврядування. Демографічні та житлові проблеми, трудові відносини внутрішньо переміщених осіб в нових умовах, відкриття та релокація підприємств – все це надає поштовх до подальших досліджень в Україні щодо механізмів державного управління процесами міграції та їх впливу на розвиток громад в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За останні 10 років вітчизняні вчені визначили ризики та наслідки впливу різних факторів на соціально- економічні процеси в Україні. К. Червінська, І. Каліна, Т. Червінська, Ю. Сафонов, А. Ліщенко, Н. Шуляр зазначали, що масові міграційні процеси в Україні з 2022 року негативно впливають на економіку України та зумовлюють відповідні демографічні й фінансово-економічні ризики: зменшення працездатного населення й молоді в громадах, скорочення обсягів виробництва й реалізації продукції, погіршення платоспроможності суб'єктів господарювання, зниження ВВП, погіршення якості кредитного портфеля кредитних спілок та фінансових компаній, зниження споживчого попиту, зростання цін, посилення інфляції, погіршення соціально-економічного стану в громадах тощо [1].

Кашуба О. зазначала, що міграція є невід'ємним елементом ринкової економічної системи та впливає на збалансованість підприємницької діяльності. Також, міграція впливає на ефективність функціонування регіональних сегментів економічної системи країни, зумовлює скорочення внутрішнього споживання та зменшення пропозиції робочої сили, у тому числі в довгостроковій перспективі, що має вплив на ринок праці та потенційний ВВП [2]. Натомість А. Тутова підкреслила, що позитивними ознаками міграції для розвитку підприємництва є: скорочення дефіциту платіжного балансу, стимулювання росту суб'єктів підприємництва, збільшення можливості впровадження працезберігаючих технологій без негативних наслідків для ринку праці; стимулювання росту деяких галузей промисловості і будівництва; збільшення надходжень до бюджету; створення умов для розвитку малого бізнесу [3]. Однак за роки повномасштабної війни змінилися механізми державного управління процесами міграції з огляду на фактори внутрішньої та зовнішньої міграції населення, тому ця тема потребує подальшого дослідження в контексті впливу міграції на громадянське суспільство.

Метою статті є аналіз наслідків міграції населення України в умовах війни та розробка рекомендацій щодо врахування подальших ризиків у відновленні та розвитку регіонів, громадянського суспільства та держави.

Виклад основного матеріалу. Наразі надзвичайно гостро постала проблема, пов'язана із міграцією населення, обсяги якої перевищили аналогічні показники за весь період незалежності України та зумовили соціально-гуманітарну кризу в Європі. Питання міграції та її впливу на економічну ситуацію в країні, а також на стан бізнесу в контексті розвитку трудових відносин в громадах є критично важливим, адже від цього залежить післявоєнна відбудова держави. На основі дослідження наслідків широкомасштабної війни для соціально-економічної системи країни доведено, що однією з головних проблем, що постала перед урядом, є забезпечення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Така ситуація ставить під загрозу соціальний та економічний розвиток держави, адже забезпечення соціально-економічної стабілізації є фундаментальною передумовою гарантування належної якості життя населення в умовах війни, зростання рівня задоволеності інтересів громадян [4].

Порядок денний у сфері Сталого розвитку до 2030 року визнає, що міграція є потужним двигуном сталого розвитку мігрантів та їхніх громад. Згідно зі своїм стратегічним підходом Міжнародна організація з міграції (МОМ) прагне оптимізувати переваги трудової міграції як для країн походження та країн призначення, так і для самих мігрантів. За оцінками експертів, у будь-який момент часу за кордоном перебувають близько 3 млн. українських трудових мігрантів, більшість – у Європі, зокрема у Польщі, Італії, Чехії та віднедавна у країнах Балтії, які є основними країнами призначення серед держав-членів Європейського союзу (ЄС).

Мігранти є найбільшими інвесторами в економіку України: їхні приватні грошові перекази у 2020 році перевищили 15,2 млрд. дол. США (за даними Світового банку). Українська діаспора, що налічує від 5,9 до 20 млн. осіб у понад 100 країнах світу, має значний фінансовий та соціальний капітал, який можна використати для просування сталого розвитку в Україні. Крім фінансових ресурсів, українська діаспора та мігранти можуть зробити свій внесок, передаючи знання та навички для розвитку різних секторів, зокрема охорони здоров'я, освіти та інших. Водночас кількість працівників-мігрантів в Україні поступово збільшується, і за виваженого регулювання цього питання, іноземні працівники можуть виконувати критично важливі функції в країні, задовольняючи нестачу робочої сили та сприяючи інноваціям [5].

На міжнародній арені МОМ України пропонує використання потенціалу розвитку міграції шляхом: просування підприємництва серед мігрантів та розширення можливостей працевлаштування; заохочення участі діаспори в розвитку країни шляхом інвестицій у вигляді грошових переказів; надання конструктивних рекомендацій з розробки політики щодо сприяння підвищенню ефективності управління міграцією. Крім того, МОМ підтримує свої держави-члени у зміцненні потенціалу лідерів їхніх громад та регіональних органів влади у створенні сприятливого середовища на рівні громад для забезпечення соціальної згуртованості та впливу на розвиток, що приносить користь усьому суспільству. Це передбачає розширення повноважень місцевих та регіональних органів влади як «тих, хто першим реагує на міграцію» та найближчих до своїх виборців як ключових суб'єктів міграційного управління для розвитку [6].

Таблиця 1 показує результати аналізу пошкоджень, втрат (збитків) та необхідних ресурсів за секторами економіки.

Таблиця 1

**Аналіз втрат та потреб матеріальних ресурсів за секторами економіки України 2022–2023 рр.,
млрд.дол.США**

Сектор економіки	Пошкодження	Збитки (втрати)	Потреби
Соціальний сектор			
Домогосподарства	55,9	17,4	80,3
Освіта і наука	5,6	6,9	13,9
Здоров'я	1,4	17,8	14,2
Соціальний захист і соціальна підтримка	0,2	9,5	44,5
Культура і туризм	3,5	19,6	8,9
Інфраструктура			
Енергетична система	10,6	54,0	47,1
Транспорт	33,6	40,7	73,7
Телекомунікації та зв'язок	2,1	2,3	4,7
Водопостачання та водовідведення	4,0	11,6	11,1
Комунальні сервіси	4,9	6,8	11,4
Виробничий сектор			
Сільське господарство	10,3	69,8	56,1
Торгівля і промисловість	15,6	173,2	67,5
Зрошення та управління водними ресурсами	0,7	0,7	10,7
Фінанси та банківська діяльність	0,0	5,7	2,3
Наскрізні сектори			
Охорона навколишнього середовища, лісів	3,3	26,5	2,3
Надзвичайні ситуації та цивільний захист	0,4	0,5	2,3
Правосуддя та державне управління	0,3	1,7	0,7
Управління вибуховою небезпекою	-	34,6	34,6
Разом	152,5	499,3	486,2

Джерело: складено авторами за даними [7]

У дослідженні Світового банку, ЄС, ООН та Організації об'єднаних націй (ООН) «Третя швидка оцінка шкоди та потреб Ukraine» (лютий 2022 – грудень 2023) викладена інформація, методи, процеси, висновки щодо процесів міграції в Україні, а також наслідків війни. Збитки покривають 22 місяці війни з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року та охоплює загалом 40 місяців, включаючи 22 місяці з 24 лютого 2022 року по 31 грудня 2023 року та додаткові 18 місяців до 30 червня 2025 року; потреби охоплюють період 2024–2033 рр. До категорії соціального захисту не враховано втрату доходу домогосподарств у 60 млрд. дол. США, для уникнення можливого подвійного підрахунку по відношенню до інших секторів [7].

У Глобальному стратегічному плані МОМ (2024–2028 рр.) зазначено стратегічні цілі управління міграцією населення на глобальному рівні (рис.1.). (на основі [8]).

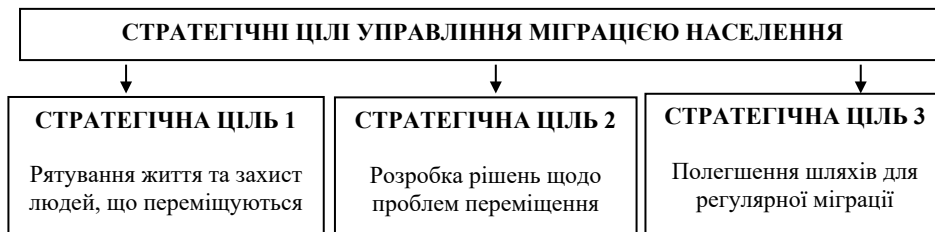

Рис. 1. Стратегічні цілі управління міграцією населення (2024–2028 рр.)

На початку війни (2022 р.) 13,5 млн. осіб – приблизно третина населення України – були переміщені. Станом на грудень 2023 року приблизно 5,9 млн. людей були зареєстровані як біженці по всій Європі, у порівнянні з 8,1 млн., станом на лютий 2023 року. Станом на жовтень 2023 року МОМ оцінює 3,7 млн. ВПО. З тих пір кількість ВПО, зареєстрованих у Міністерстві соціальної політики України, зростає. Кількість осіб офіційно коливається і досягає 4,9 млн. осіб станом на грудень 2023 року.

МОМ визначає п'ять факторів повернення: засоби до подальшого існування; комунальні послуги; руйнування (відновлення) житлового фонду; безпека та захист; громадське життя (соціальна напруга). Близькість до бойові дії є домінуючим фактором у прийнятті біженцями рішення про повернення в Україну. Періодичні дослідження намірів показують, що 76% біженців з України та 82% ВПО сподіваються та мають намір зворотитися в Україну, і що ключові чинники стійкого повернення – окрім безпеки та безпеки, на які посилюються 95% – доступ до житла, основні послуги та робочі місця. Біженці, які здійснили короточасні візити в Україну, щоб відвідати рідних та їх громада, швидше за все, висловлять намір повернутися порівняно з тими, хто цього не зробив [8].

У 2022 році грошові перекази ВПО склали 53,5 млрд. грн. (1,5 млрд. дол. США), половина з яких була профінансована за рахунок зовнішньої допомоги. Станом на січень 2023 року лише 30% домогосподарств ВПО мали заробітну плату як основне джерело доходу, 85% і 24% поклалися на державні трансферти на доходи. Багато роботодавців не бажають брати на роботу ВПО, вважаючи їх тимчасовими. ВПО також часто не мають необхідних документів для офіційного працевлаштування, наприклад, належного звільнення попередні місця роботи в рідних регіонах. Щоб пом'якшити цей виклик, у 2022 р. уряд запровадив субсидію роботодавцю у розмірі 6500 грн. (178 дол. США) на місяць протягом двох місяців для працевлаштування ВПО [6–8].

Також, варто зазначити, що близько 37% молоді зазнали внутрішнього переміщення; ця частка складається з 20% тих, хто повернувся на Батьківщину, 11% тих, хто має намір повернутися, і 6% тих, хто не має наміру повертатися. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на грудень 2023 року 1,04 млн. дітей віком до 18 років зареєстровані, як ВПО. За даними ООН, 36% біженців складають діти [9].

Механізми державного управління потребують формування заходів щодо подолання наступних основних проблем у різних секторах економіки та сферах суспільного життя України. Перш за все, це відновлення сільськогосподарського виробництва. Забруднення сільськогосподарських угідь, обмежений доступ до ресурсів сільськогосподарства через зростання цін і обмежену доступність, а також проблеми, пов'язані з землеволодінням, можуть стати перешкодами для відновлення для домогосподарств, які покладаються на доходи від сільськогосподарства. Ці перешкоди також можуть призвести до погіршення продовольчої безпеки домогосподарств, якщо їх не усунути. Також, слід зосередити зусилля на модернізації для збільшення виробництва.

Особливої уваги потребує напрям державного управління – інвестування в освітні та професійні ініціативи для зміцнення людського капіталу України та підвищення продуктивності праці. Це може включати забезпечення швидкої та стабільної реінтеграції молодих ветеранів і молоді, постраждалої від війни, через програми професійної підготовки та університетські гранти. Державні механізми повинні орієнтуватися на розвиток навичок, що гарантує (само)зайнятність і отримання доходу, а також інші освітні можливості для дорослих. Буде важливо інвестувати у вищу освіту, як формальну, так і неформальну, щоб забезпечити людям можливість (повторно) вийти на післявоєнний ринок праці.

Оскільки населення України продовжує старіти, боротьба з «витокком мізків» і створення економічних умов, які стимулюватимуть населення працездатного віку залишатися в Україні та повертатися в Україну, будуть ключовими для відновлення. Для тих, хто вирішить залишитися за межами України в довгостроковій перспективі, також слід розглянути політику, яка використовує потенціал розвитку міграції та сприяє зв'язкам з діаспорою. Потрібно створити сприятливе середовище для жінок і переміщених осіб, щоб вони могли працювати поза домом, залучатися до домашнього заробітку та брати участь у заходах, що проводяться організаціями, які займаються розвитком і гуманітарними організаціями [6–8].

Ефективна релокація підприємств у сьогодишніх умовах війни є важливим стратегічним пріоритетом як для збереження економічного потенціалу країни, так і для формування її збалансованого просторового (регіонального) розвитку. Лідерами з розміщення релокованих підприємств є Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області (табл. 2) (за даними [11]).

Таблиця 2

Особливості реалізації Програми релокації підприємств в Україні за регіонами

Регіон	Релоковано підприємств	Види діяльності релокованих підприємств
Львівська	199	харчова, легка, хімічна промисловість, будівництво, металооброблення, торгівля
Чернівецька	78	ІТ, легка, харчова, деревообробна промисловість, виробництво пластмасових, електронних та електричних виробів
Закарпатська	120	ІТ, виробництво обладнання зв'язку, деревообробна (меблева), легка промисловість, будівництво
Хмельницька	62	легка промисловість (швейна), машинобудування, виробництво світлодіодної продукції, електричного устаткування, деталей для автотранспортних засобів, гідравлічного обладнання, продаж і ремонт автокранів і спецтехніки т
Івано-Франківська	70	ІТ, легка, харчова промисловість, будівництво, машинобудування, металооброблення
Тернопільська	51	легка промисловість (швейна) , машинобудування, металооброблення, харчова промисловість, виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції, поліграфія, ІТ
Рівненська	16	ІТ, харчова, легка, деревообробна промисловість
Вінницька	43	виробництво промислового холодильного та вентиляційного устаткування, столових приборів
Волинська	18	легка (швейна), хімічна (виробництво побутової хімії) промисловість, металооброблення, виробництво паперу й картону

Джерело: [11]

Львівська область наразі вважається одним з найпопулярніших напрямків для релокації бізнесу та пропонує багато можливостей для підприємців, зокрема фінансових. Львівська обласна військова адміністрація розробила власну програму підтримки релокованого бізнесу, згідно якої передбачено безповоротну фінансову допомогу у розмірі 100 тис. грн. при реєстрації підприємства в межах області, понад 100 тис. грн. додатково за умови створення 20 робочих місць. У межах програми передбачено компенсацію за підключення до електромереж (750 тис. грн. у розрахунок на одне підприємство), а також два ваучери на маркетингові послуги у розмірі 50 тис. грн. і сертифікацію продукції (80 тис. грн.). Також, у Львівській області запроваджено telegram-канал, основною метою якого є здійснення моніторингу потреб релокованого та у процесі переміщення бізнесу [10].

З початку війни Закарпатська область релокувала понад 35 тис. фахівців ІТ-сфери, що дозволило створити регіональний ІТ-кластер. В Закарпатській області введено в дію чат-бот для комунікації владних регіональних органів і релокованих підприємств. Закарпатська область не розглядає заявки на релокацію бізнесу, діяльність якого несе шкоду для навколишнього середовища або створює ризики для туристично-рекреаційної галузі. До Івано-Франківської області релоковано підприємства легкої і лісової промисловості (зокрема, швейні цехи, виробництво меблів та модульних будинків), креативної індустрії. Також, створено платформу Save Business Now, предметом функціонування якої є інформаційна підтримка релокованого бізнесу.

Таким чином, реалізація Програми релокації підприємств здатна створити передумови для максимально швидкого перезапуску їхньої діяльності й полегшення повоєнного відновлення економіки України [10-11].

Для забезпечення взаємозв'язку учасників процесу релокації на держаному рівні створено платформу цифрової взаємодії на базі системи «Прозорро.Продажі» та одного з акредитованих у системі майданчиків E-Tender. Також, за ініціативи уряду реалізовано організаційно-інформаційні заходи щодо підтримки та забезпечення функціонування релокованого бізнесу в Україні: розроблено інформаційні платформи з допомоги в релокації бізнесу (restartbusiness.in.ua), основними завданнями яких є гарантування швидкого процесу пошуку місць для відновлення бізнес-процесів та налагодження прямих контактів між територіальними громадами і бізнесами, готовими до релокації; уведено в дію безоплатну платформу щодо підтримки релокації бізнесу, яка призначена як для бізнесу, який подав заявки на релокацію, так і для підприємств, які мають наміри допомогти іншим з релокацією [12].

Незважаючи на активність процесу релокації українського бізнесу під час війни, він стикається з певними викликами і проблемами: проблема фізичного перевезення устаткування, відсутність необхідних приміщень чи земельних площ для розміщення великих підприємств, тривалий час на відновлення попередніх обсягів виробництва, нестача транспорту та складність логістичних зв'язків, складність у пошуку житла для працівників, відсутність кваліфікованого персоналу [12, 13]. Таким чином, можна зробити висновки, що успішна релокація

підприємств потребує активної підтримки з боку держави, це є дієвим механізмом адаптації бізнесу до нових умов та продовження своєї діяльності, сприяючи загальному економічному відновленню України.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Аналіз наслідків процесів міграції населення за 2022-2024 рр. показав наявні проблеми на державному та регіональному рівнях, які потребують вирішення у подальшому через нові механізми державного управління з урахуванням потреб громадянського суспільства. Ризики міграції ВПО повинні прогнозуватися та відслідковуватися на регіональному рівні та в громадах. Втрата людського потенціалу та його неконкуретоспроможність може призвести до кризи на ринку праці та нестачі трудових ресурсів у різних секторах економіки України. Тому, на рівні регіонів і громад потрібно зміцнити існуючу молодіжну інфраструктуру, підтримуючи співпрацю між органами влади та молодіжним сектором, громадськими організаціями, а також залучати молодих людей до прийняття рішень щодо соціально-економічного відновлення регіонів. Для цього потрібна оцінка потреб дітей та молоді на місцевому рівні та залучення молодіжних організацій до планування. Громадам слід запровадити механізми зворотного зв'язку для моніторингу потреб молодих людей та залучення їх до планування відновлення та реконструкції територій України.

Список використаних джерел:

1. Червінська К., Каліна І., Червінська Т., Сафонов Ю., Ліщенко А., Шуляр Н. Вимушена міграція в умовах війни: виклики, фінансово-економічні ризики, напрями роз'язання проблем. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*. 2024. № 2 (55). С. 531–545.
2. Кашуба О. М. Економічні наслідки трудової міграції для підприємництва в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2013. Вип. 3(101). С. 434–443.
3. Тутова А.С. Міграція населення під час війни та її вплив на ринок оплати праці. URL: https://www.hneu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/Programka_KONF_2023-4.pdf
4. Загроза використання масової міграції та внутрішнього переміщення з метою поглиблення розколів в суспільстві та зменшення його стійкості до інших загроз. Центр безпекових досліджень «СЕНСС». URL: <https://censs.org/threat-of-using-mass-migration-and-internal-displacement-to-deepen-divisions-in-society/>
5. IOM in Ukraine. International Organization for Migration (IOM). 2024. URL: <https://ukraine.iom.int/iom-ukraine>
6. Migration, Sustainable Development and the 2030 Agenda. IOM. 2023. URL: <https://www.iom.int/migration-sustainable-development>
7. Himmelfarb A. Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment. World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations, 2024. 191 p.
8. Strategic response plan: Ukraine & neighbouring Countries (2024–2026). IOM, 2023. 42 p. <https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/documents/2024-03/iom-strategic-response-plan-ukraine-neighbouring-countries-2024-2026-endorsed.pdf>
9. Адміністрування надання соціальної підтримки. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Metodichni-rekomendacii.html>
10. Як міграційні процеси впливають на бізнес? Gradus Research Plus. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/how-do-migration-processes-affect-business/>
11. Український бізнес переїжджає із міст в області. Оpendатабот. URL: <https://opendatabot.ua/ru/analytics/business-relocation-2023-2>
12. Огляд реалізації програми релокації підприємств в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-realizatsiyi-prohramy-relokatsiyi-pidpryyemstv-v-ukrayini>
13. Драган І., Орлова Н. Державне регулювання щодо організації евакуації бізнес-структур та мінімізація військових ризиків. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2024. № 2. С. 29–35.

References:

1. Chervins'ka, K., Kalina, I., Chervins'ka, T., Safonov, Yu., Lischenko, A. and Shuliar, N. (2024), Vymushena mihratsiia v umovakh viiny: vyklyky, finansovo-ekonomichni ryzyky, napriamy roziazannia problem, [Forced migration in the conditions of war: challenges, financial and economic risks, directions for solving problems] *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, № 2 (55), pp. 531–545. [in Ukrainian]
2. Kashuba, O. M. (2013), Ekonomichni naslidky trudovoi mihratsii dlia pidpryyemnytstva v Ukraini, [Economic consequences of labor migration for entrepreneurship in Ukraine] *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, №3(101), pp. 434–443. [in Ukrainian]
3. Tutova, A.S. (2023), Mihratsiia naseleння pid chas viiny ta yii vplyv na rynek oplaty pratsi, [Population migration during the war and its impact on the labor market] Available at: https://www.hneu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/Programka_KONF_2023-4.pdf [in Ukrainian]
4. Center for Security Research "SENSS" (2023). Zahroza vykorystannia masovoi mihratsii ta vnutrishnoho peremishchennia z metoiu pohlyblennia rozkoliv v suspilstvi ta zmeshennia yoho stiikosti do inshykh zahroz, [The threat

of using mass migration and internal displacement in order to deepen divisions in society and reduce its resistance to other threats]. Available at: <https://censs.org/threat-of-using-mass-migration-and-internal-displacement-to-deepen-divisions-in-society/> [in Ukrainian]

5. IOM (2024). IOM in Ukraine. Available at: <https://ukraine.iom.int/iom-ukraine> [in English]

6. IOM (2023) Migration, Sustainable Development and the 2030 Agenda. Available at: <https://www.iom.int/migration-sustainable-development-and-2030-agenda> [in English]

7. Himmelfarb, A. (2024), Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment, World Bank, the Government of Ukraine, the European Union, the United Nations, 191 p. [in English]

8. IOM (2023) Strategic response plan: Ukraine & neighbouring Countries (2024-2026). 42 p. Available at: <https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/documents/2024-03/iom-strategic-response-plan-ukraine-neighbouring-countries-2024-2026-endorsed.pdf> [in English]

9. Ministry of Social Policy of Ukraine (2023), Administruvannya nadannia sotsialnoi pidtrymky. [Administration of social support provision]. Available at: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Metodichni-rekomendacii.html> [in Ukrainian]

10. Gradus Research Plus (2024), Yak mihratsiini protsesy vplyvaiut na biznes?, [How do migration processes affect business?]. Available at: <https://gradus.app/uk/open-reports/how-do-migration-processes-affect-business/> [in Ukrainian]

11. Opendatabot (2023), Ukrainskyi biznes pereizhdzhaie iz mist v oblasti, [Ukrainian business is moving from cities to the region], available at: <https://opendatabot.ua/ru/analytics/business-relocation-2023-2> [in Ukrainian]

12. NISS (2024), Ohliad realizatsii prohramy relokatsii pidpriemstv v Ukraini, [Overview of the implementation of the enterprise relocation program in Ukraine], Available at: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-realizatsiyi-prohramy-relokatsiyi-pidpriyemstv-v-ukrayini> [in Ukrainian]

13. Drahan, I. & Orlova, N. (2024) Derzhavne rehuliuвання shchodo orhanizatsii evakuatsii biznes-struktur ta minimizatsiia viiskovykh ryzykiv, [State regulation regarding the organization of evacuation of business structures and minimization of military risks] *Publichne upravlinnia ta mistseve samovriadvannia*, № 2. P. 29–35. [in Ukrainian]